

ընկալիչների թիւն դարձել է 12.000 տուն, պարզ է, որ դրա մէջ հաշուում են եւ Սպահանի ու շրջակայ գիւղերի շայերին: Մենք գիտենք Եւրոպացի ուրիշ պատմագիրներից, որ Նոր-Ջուլան իր ամենածաղկեց դրո թիւան ժամանակ 12.000 հոգի բնակիչ է ունեցել: Միւս կողմից մենք գիտենք, որ գաղթականների կէս մասն հազիւ հասաւ Պարսկաստան, այդ մասին բացի զանազան ստույգ տեղեկութիւններից ունինք եւ մի ժամանակակից ձեռագիր յիշատակարան: Նոր-Ջուլայի Ս. Միսաս եկեղեցում:

“Եւ եթէ զմտաւ անձնք՝ քան զկէսն մահուանէ ի կեանս փոխեցան առ Աստուած, ոմանք Դաւիթից մեռան՝ ոմանք ի ցրտոյ պահատեցան եւ սմանալ ազգի մահուանի առ Բերտոս փոխեցան”:

Այս տեղեկութիւնների հիման վրա, կարող ենք մտաւորապէս ճշդել գաղթականների թիւը: Եթէ ընդունենք Նոր-Ջուլայի, Սպահանի եւ մտակայ գիւղերում բնակուած շայերի թիւն 150.000, ընդունենք որ 50.000 շայեր էլ բնակեցրուել են միւս քաղաքներում եւ հետեւոր գիւղերում, ինչպէս եւ Մազանդարանում եւ Գիլանում, ուրեմն 200.000 շայ պետք է համարել բոլոր Պարսկաստան կամ Սպահանահանահայկէ Տասան շայաւանք 200.000 հոգի էլ ճանապարհին փչացած եւ կոտորված չուի ժամանակ, ուրեմն Հայաստանից քշած շայերի ընդհանուր թիւն լինում է 400.000: Մեզ կարող են առարկել, որ Շարդէն միայն Մազանդարան եւ Գիլան ուղարկուածների թիւն 30.000 ընտանիք է հաշուում, բայց Շարդէն ասում է. “30.000 Բերտոսիւն ընգանիւ”, որից պետք է եզրակացնել, որ բոլորը շայեր չէին, այլ նաեւ վրացիներ եւ մենք գիտենք վրաց պատմութիւնից, որ Հայաբբաւ նոյնպէս վրացիների մեծ բազմութիւն քշեց Պարսկաստան: Շարդէն ասում է, որ Հայաբբաւ յախթիթայից հանեց 80 հազար ընտանիք եւ բնակեցրեց Պարսկաստանի զանազան տեղերում:

Ուրեմն, Հայաստանից քշած եւ վտարած շայերի թիւն առ առաւելն պետք է ընդունել 4—500.000:

(Վերջ Ա. Դոմէ.)

4. ՄԻՍԵՆԻԱՆՍ

Է Պատմ. Նոր-Ջուլայի Ե. Թ. 8եր. Եւհաննէս, Նոր-Ջուլա, 1880 թ.

Ս Ա Յ Ե Ն Ա Ր Օ Ս Ա Վ Ա Ն

Ս. ԿՈՍՏԱՆԺՆՍՅԱՆ, Մկրտիչ Նաղաշ եւ իւր ծաղերը: Յանելուած՝ Միջնդարեան տաղեր Ղարապոթեան վրայ: Վաղարշապատ. տպ. Ս. Էմմ. 1899, 8^ր էջը Ժ+57:

Բաւական ժամանակ է որ ստացած ենք երկու գրքեր, սակայն ցայտը չէինք կրցած ծանոթացրնել՝ հրատարակութեանց շարքին մը՝ մեր ընթերցողաց. վասն զի մտադրութիւն ունենէր երկուքին մասին ալ՝ թէ՛ Նաղաշի եւ թէ՛ Աղիժամարցւոյ դուռնաներով յատուկ ուսումնասիրութեամբ զբաղել: Սակայն ցայտը անկարելի եղաւ իրողործել այս գիտաւորութիւնն. հաւանորեն նաեւ մերևաւոր ապագային նոյնպէս անկարելի պիտի ըլլայ. ուստի գտնել զգիտելու մեր պարզը ընթերցողաց հանդէպ կատարել կը փութանք: Կը սկսենք հոս առաջին՝ Մկրտիչ Նաղաշ տաղերէն: Կատանանց քանի մը տարի վեր կ'աշխատի յատկապէս միջինդարեան մեր դրակաշուութեան կարեւոր մէկ միւլին՝ ռամկօրէն տաղերն. նշանաւոր կտորները հրատարակել, համեմատութեամբ ձեռագիրներու, ապագութեանց՝ եթէ կան, եւ ներածութիւններով իւրաքանչիւր հեղինակի վերջը եւ դուրս գործունէութեան: Այսպէս են իւր հրատարակած “Եւհ. Բուլկուրեցի եւ իւր ծաղերը” (Տիգր. 1892) եւ “Նոր Ժողովաժու, միջնդարեան Հայոց տաղեր եւ օտանաւորներ” (Պրակք Ա—Գ, Տիգր. 1892—96), որոնց մասին իւրաքանչիւր անգամ խոսում է թերթիս մէջ: Այժմ նոյն ոճով հրատարակուած աւելնին ունինք երկու ուրիշ գրքի ալ, տաղեր Մկրտիչ Նաղաշ եւ Գրիգորիս Աղիժամարցւոյ, երկուքն ալ ռամկօրէն մտանշագրութեան մէջ իրենց ժամանակին նշանաւոր տաղասացներ:

Նաղաշի մասին եղած երկարութիւնն երեք մասէ կը բաղկանայ, նախ՝ “Մկրտիչ Նաղաշ, նրա կեանքն եւ գործունէութիւնը” (էջք Ե—Ծ), երկրորդ՝ “Նաղաշի տաղերն” (էջ 1—41), ընդ ամենն 12 տաղերու բնագիրները, եւ վերջապէս երրորդ՝ “Եւհաննէս” որ կը պարունակէ վեց այլ—եւայլ տաղեր “վասն զարիւթութեան” (էջ 43—55) այլեւայլ անձերէ: Նիւթերու “ցանկով” մը (էջ 56—57) կը փակին գիրքը: Առաջին մասին մէջ ամփոփումն է գտնենք Նաղաշի կենսագրութեան զիւնաւոր գծերն, որոնք բաւական առատ են. վասն զի Նաղաշ նաեւ պատմութեան մէջ ծանօթ անձ մըն է (Հմմտ. 2ամփեան Գ. 467 հւն): Աւելի տեղեկութիւններ կան Տեր Աստուածատրոյ՝ Եւսիմիլայ Ուսանեանց՝ բուրեղաբոյն՝ “Երչաստարարանի” մէջ, որ լայ տեսաւ “յԱրարատ” (1898 Եւսիմիլայ): Մենք չենք կրնար Տա յիշել մի առն միւրապաշտ կենաց զիւնաւոր դէպքերը. շատանանք նշանակիւով որ ծնած է Բաղիշու մօտ, որ Պ2 (= 1431) թուին կոտանդին է կաթնուղիկուէ հեռագրուած արքայապետու Սիմոն: Իրեն կը արուի Աղշին Բար—ձրահայեան Ս. Աստուածածին նշանաւոր վանաց հիմնարկութիւնն (1433ին ըստ 2ամփեան Գ. 466 եւ Սրուանձտեանց՝ Թարս Աղբաղ, Բ. 397, 404:

ուրիշ յիշատակարան մ'ի "Կոտայք Հայոց" 192 կը գտն 1444 տարին, զոր Կոտայքեան կը համարի շինութեան աւարտին հասնելը, իւր կենաց վերջին տարիներն կ'իյնայ Միշակագետաց զորհուրդի ժամանակն, զոր տարեգիր մը ("Կոտայք", 209) կը գտն ԶԺԲ (= 1463) թուականին յիշելով ականատես Կոտայքի անոր մասին գրած ողբը. ինքը Կոտայք իւր ողբին մէջ կը գրէ թէ "Ի Հայոց մեծ թիվաներ յինն հարիւրին եւ համառօտ այլ յաւելի տասնեւութին", ժամանակն Մերդին քաղաքն աւերեց (ուստի ԶԺԸ = 1469, որ թուականն կուտայ նաեւ Առաքել Դարձեթեցի, էջ 186): Մահան թուականը ճշդիւ յայտնի չէ:

Կաղաչէ գրաւոր գործունէութենէն — բաց ի թղթէ մ'առ Կոտայքեան կը կրճի. Փրբենտիոյ Կոտայք խնդրոյն առթիւ, որ որոշող մեծ ծանօթ է, լոյս չէ տեսած — մեղի հասած են միայն Յօղը Կոտայքեան լեզուա եւ այն նկարագրաւ զոր կը գտնենք նոյն եւ մերձաւոր ժամանակն ուրիշ տաղատարներու քով ալ: Կոտայքեանց իւր գործքին մէջ մտաւ նուիրած է այս տաղերու նիւթը վերածնունդ յոյսով բերելով պատշաճ կարենք ալ (տես էջ ԺԹ եւն): Համառօտի յիշենք հասնելով մ'ալ, զոր Կոտայքեանց կը յուզէ իրաւամբ ընդարձակ ծանօթութեան մը մէջ (էջ 107-108): Մեր "Յուզակի", մէջ կարող էինք նշանակել նաեւ բազմաթիւ Յօղը (տես "Յուզակի" էջ 1118), որոնց մեծ մասն այժմ լոյս կը տեսնէ հոս Կոտայքեանցի ինամովք, ինչպէս վարդ պիտի յիշենք, մաս մ'ալ չէ գտած իւր ձեռագրաց մէջ որով գուր մնացեր են հրատարակութենէն, այսպէս "Տաղ Ղարիպի ի Կոտայք Կոտայքեանց": Ատուծոյ մտադարձին փառք, եւն, առաջ մ'ի Կոտայք Կոտայքեանց ասացիցաւ. Ի՞նչ չա՛ն է թե՛ք, եւն: Մեռելի տաղն "Արարիչն արարածոց մեզ բարկացաւ", եւն նոյնպէս Կոտայք: Սակայն ստանց քով նշանակած էինք նաեւ բազմաթիւ Գանչիլ թուով 29-րդնց սկզբնատառք կը կապեն միշտ "Մկրտիչ, անուր: Արդ Կոտայքեանց իրաւունք կը հետեւցնէ որ միայն "Մկրտիչ, անուրն պէտք չէ բուռն Կոտայքի համարել զանոնք, որոնք ոճոյ եւ լեզուի ալ մեծ տարբերութիւն ունին: Այս առթիւ" համեմատութեան համար" կը հրատարակէ Ստեփանեանց ամօք գտնած մը ("Մեծագոյն առնալ ընդանի", եւն), որուն սկզբնատառք նոյնպէս "Մկրտիչ" կը կապեն, եւ վերջին տան մէջ ունի խօսքս ալ "Ջօղը-պիտի մը Կերտի առաքելութեամբ ընտ զորդացոյ", Անշուշտ իրաւունք ունի Կոտայքեանց համարելու որ հոս իրշուածն է Կերտիս Վերապէցին որ 1441ին ընտրուեցաւ առաջին կաթողիկոս Եւթիմանի. ուստի հնգերկու կը համարի նոյն ընտրութեան մասնակիցներն թովմայի Մեծոփոյցի ընկեր Մկրտիչ Վրդ. նոյն Մեծոփոյց վանքէն, կամ համանուն Մկրտիչ Վրդ. Բազարեան (տես "Յիշատակարան" թովմայի Մեծոփոյցոյ, էջ 52): Թէեւ ըստ ինքեան՝ եթէ միւս գանձերը Մկրտիչ Կոտայքի համարինք, ուրիշ մարդիւք չկայ այս ալ անոր վերագրելու, բայց միայն Կոտայքի նոյն Ժողովուրդ եւ ընտրութեան շնամակցիլը, որ կրնայ թերեւս պէսպէս մեկնուիլ ճշդ խօսքով Գանձեւուն ալ լեզուի եւ ոճի տար-

բերութիւնը վճական տպացոյց չէ կրնար բլաւ. վասն զի նաեւ Կոտայքեան տաղատաճն Կոտայք երբ եկեղեցոյ մէջ երբեք Գանչիլ յորինել, պէտք եր պահել Գանձերու սովորական ոճն ու անոնց սովորաբար բիշ շատ իրթին ու անհարթ գրաբար լեզուն: Սակայն եւ այսպէս իրաւունք ունի Կոտայքեանց խնդիր յուզելու թէ "Արեւօք նշանակած գանձերն ինչպէս են համարուած Կոտայքեան կարիքով թէ գրչի ցաւամբ", Ասոր կրնանք պատասխանել, որ՝ որչափ մեղի ծանօթ է՝ առ. այժմ պարզապէս "կարծիքով" է որ Կոտայք Մկրտիչ կը տրուին այն 29 Գանձերը. սկզբնատառքն՝ ինչպէս յայտնի է՝ պարզ "Մկրտիչ" կը կապեն. ապացոյց մ'ալ կրնայ համարուիլ Մեռելի գանձն որուն Կոտայքի գրչին ըլլալն ապահով է: Գանձերը Կոտայքի տառած են ուրիշներու ալ, որոնց հետեւած էինք մինչ ալ վերոյիշեալ տեղը, բայց որեւէ ընդգիծութիւն չկայ, եթէ նոր քննութիւն մ'ուրիշ գանձատաղ Մկրտիչ վերագրէ:

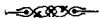
Երկրորդ մասը կը պարունակէ Կոտայքի տաղերը՝ թուով 12 հատ, զորնք քաղած է զինուորաբար երեք 1617, 1627 եւ 1695ին գրուած տաղարաններէ, եւ գարձեալ ուրիշ հրատարակութիւններէ՝ եթէ կան: Իւրաքանչիւր տաղի վերջը նշանակուած են ընթերցողածոց տարբերութիւնները: Այս տաղերն են հետեւեալները. 1. (էջ 3—5) Աշխարհի ունայնութեան վրայ՝ "Եղաք է սուտ, եղաք է, անայհա հաների ի լսման", եւն, ուր քանի մ'անգամ ինք զինք կը յիշէ Կոտայք, 1695ին ձեռագրացն համեմատութեամբ հրատարակութեան Լ. Ղ. Վ. Գովնանեանի ("Հանդէս" 1896, էջ 54—55, առանձին ի Գ. հատորի "Հեռագրութեանց", էջ 26): Տարեգիր մը ("Մատեն" էջ 545) կը յիշէ Կոտայքի տաղ իբր "Որք ի վերայ Իշեռնոց": Սոյն եւ մահարարածով հրատարակութեան գրուած — 2. (էջ 5—8) Մահունեան տաղը՝ "Անշուշտ մեծութիւն եւ փառք աշխարհիս, եւն, այլերեւնական երկողոյր (Ա—Բ) վերաբանով մ'ալ, յիշեալ երեք ձեռագրաց համեմատ, նախ լոյս տեսած Կանայեանցի՝ Կերտեան Գալանեանի ձեռագրաց "Յուզակի" մէջ (տպ. Տիպ. 1893, էջ 62 63) եւ Ն. Գալանեանի հրատարակութեամբ "Արարած" 1895, էջ 128—29 — 3. (էջ 9—12) Կոտայք "Որք վասն մեռելի: Արարիչն արարածոց մեզ բարկացաւ, եւն" 1645ին գրուած Մաշտոցի էջ համեմատութեամբ 1601 եւ 1617ին գրուած տաղարաններու հետ: Գանձին լոյս տեսած է տաղը բաց ի ապուած Մաշտոցեանց (զոր որ. տպ. Կ. Պ. 1803, եւն) նաեւ այլուր, այսպէս՝ հրատարակութեամբ Գ. Իկինեանի ի "Մատեն" 1885, էջ 3796, էջ 274—76), Լ. Ղ. Վ. Գովնանեանի ("Հանդէս" 1896, էջ 54, առանձին) "Հեռագրաց" Գ. 24—25, մեր մատենագրարանի թ. 360 ձեռագրի համեմատ, հինգ տառ կապուած: Այս է այն Կոտայքեան տաղն Մերդինի համեմատական առթիւ գրուած ԶԺԸ թուականին, ինչպէս յիշեցինք, զոր կը յիշէ նոյնպէս տարեգիրն ("Մատեն" էջ 545) — 4. (էջ 13—19) "Վասն աղաչութեան: Սոգոմն մայրն իմաստութեան առ. մեզ խօսի բան իրաւական, եւն, երկար գրուածք մ'այլեւայլ բաժանմամբ,

առաջին անգամ հոս լոյս կը տեսնէ 1659ին ձեռագիր տաղարանէն՝ համեմատաւ 1695ին ձեռագրին հետ, որ քանի մը տուն պահուա ունի եւ խորագրին ալ այսպէս՝ «Ի Մարտի» (7) ներկայուել ի նաղաշէ տաղ վան ագահութեան, նիւթը իրատ պարտա մըն է ժամանակին իշխանաց ու եկեղեցականաց արծաթեանը բարոյց, եւ նաղաշէն է, ինչպէս կը հաստատուէ տողս ալ՝ «Գերեմ նաղաշ ողորմելի, ի քեզ նայեսց դու յարածամ» եւնւ — 5. (էջ 20—23) «Իտառ խոռով չկենայու եւ սո չպահ հելու. Այնան իմ, վայ քեզ հաղար բերան» եւնւ, 38 տող. վերջեր կը կարգանք՝ «Կախաշ, հաղար իմ ք հոգուդ, եւնւ. Հրատարակուած է 1659ին գրուած ձեռագրին համեմատ. — 6. (էջ 23—26) երկու գրուածք մը՝ «Իտառ եւ կշտամբանք անձին նաղաշ մարդայեան ասացնուլ» խորագրով, սկսելով այսպէս՝ «Անն իմ, արի աղջիկէ դեմ Արարողին» եւնւ, հրատարակուած նոյնպէս 1659ին ձեռագրին համեմատ. — 7. (էջ 26—29) Միջին գարու իմ տաղասոցներուն շատ տոկոսական նիւթ մը, ինչպէս կը տեսնուի նաեւ առաջին տողէն՝ «Իշտու ի վարդէն ասաց, իրտս անողորմ ես» եւնւ, որ սակայն «Գարբիէ եւ Մարիամ» խորագիր կը կրէ, Գոհն այսպէս է Արիստակէս վրդ. Տէվլանցի հաւաքման մէջ (‘Հայերգ», եւնւ, Տիվ. 1883, էջ 127—29), ուստի առած է կոտաններն: Ցաղը 18 տուն է, որոնց վերջնիւքեր կը սկսի՝ «Նըզաշ ասաց թէ մարգն իրտս աղէկ» եւնւ: — 8. (էջ 29—30) ըստ խորագրին «Ցաղ ի դէմ մարգարէից եւ Քրիստոսի եւ Լուսնային», որ կը սկսի այսպէս՝ «Տընջ որ գեղեցիկ ծաղիկնց կային ամէնք գնացին» եւնւ, 11 տուն: Տէվլանցի (‘Հայերգ», էջ 131—32) հրատարակած է այս ալ, որմէ առած է կոտաններն եւ տաղերու շարքին կցած, վան զի հոս ալ վերջնիւքեր տունք կը սկսի՝ «Նաղաշ թէ դու խելք ունիր, Միտ որոգ գարուն ծաղիկին» եւնւ. Մկրտչի նաղաշը բլլալու է անշուշտ. — 9. (էջ 31) «տաղ հարսանեաց եւ ուրախութեան մարդկան. Կախ օրհնեմք զաստածութիւն» եւնւ, հինգ տող ըստ Մորոնց սկզբնատաք կը կարգուի «Կաղաշ», առնուած 1617ին գրուած տաղարանէն: Վերջին տունն ալ թերի կարծենք որ Մկրտչի նաղաշն չէ, այլ Յովնիւս նաղաշն (որուն Ցաղերը տես «Յուցակ», էջ 1006—1009 եւնւ): Երգին նկարագրին ալ համահայն է Յովնաթանի «Արախութեան» տաղերուն, որոնց մէջ յաճախ կը լսենք՝ ինչպէս հոս ալ թէ «Հարգաթ լից ու տուր կէդան» եւնւ — 10. (էջ 32—34) «Ցաղ աւարտութեան. Կոտեք ի մէջին» եւնւ, սկզբնատողը՝ «Նաղաշն» սակայն ինչպէս հրատարակին ալ նշանակիր է, մեր թ. 537 ձեռագրին համեմատ Յովնիւս նաղաշն տաղերն է (տես «Յուցակ», էջ 1006, թ. 537, Ա. 1 ք): Նախ հրատարակուած՝ Մտերման («Ճաւաղաւ», 1860—61, էջ 216) եւ Միանասերանցի («Քնար հայկական», էջ 427.) — 11. (էջ 35—36) «Վան Վարիպի. Հոգի մի տսեր զարիպ, թէ չէ իմ սիրտս կարուսի» եւնւ, 1695ին ձեռագրին համեմատաւ 1617ին գրուած տաղարանին հետ, հրատարակուած երկու անգամ ի «Բաղմամկայ» (1861, էջ 268—69 եւ 1875, էջ 217), երբորդ

անգամ ալ Ստ. Կանայեանցի («Յուցակ ներս. Գարդ» էջ 63—64, թերի), Սաղայն կնայ խորագրուած բլլալ տաղին նաղաշը գործն բլլալն. արդէն ձեռագրից տոկոսարար անանուն ունին («Հմմտ. նաեւ մեր «Յուցակ», էջ 792, 843 եւնւ), կամ «Վաղաշ» անուամբ: Ցաղին մէջ ալ հեղինակն իրէ գինքնն ոչ թէ «Նըզաշ», այլ «Վարիպ» կը յորհրդէ քանի մի անգամ. այսպէս՝ «Վարիպ, սիրտք մի ներեր» եւնւ, «Վարիպ, զասույ մի աներ» եւնւ, Ընդհակառակն նաղաշն է ուրիշ՝ «Վարիպ» տաղ մի որ կը սկսի՝ ինչպէս վերին ալ յիշեցինք, այսպէս՝ «Աստուծոյ մարգարանին փառք» եւնւ (տես մեր «Յուցակ», էջ 521, 813, 854.) — 12. (էջ 37—41) քարձեւալ՝ «Վան Վարիպի. Վարիպին կեանքն է լալի ողորդական» եւնւ, բաւական երկու գրուածք, հրատարակուած 1695ին ձեռագրին համեմատաւ թեմաք 1617ին ձեռագրին: Թէ տաղը նաղաշն է, ապահով կնայ համարուի. նախ որ իրեն կ'ընծայեն գրեթէ ամեն Վարիպից («Հմմտ. նաեւ մեր «Յուցակ», էջ 407, 826, 856, 1001) եւ երկրորդ նաղաշ՝ ըստ իւր տոկոսութեան՝ քանի մ'անգամ յիշած է իրէ գինքն տաղին մէջ, այսպէս՝ «Նաղաշն ասաց թէ Վարիպին կեանքն է հարամ», եւնւ: Սաղայն կոտաններն կը նշանակէ որ տաղը նախ լոյս տեսած է Կ. Պոլսի 1807 թ. ունի տպուած Մեծ Մշտոցի մէջ, երկրորդ անգամ՝ լոյս տեսած է ի թերթի «Արծաթի Վասպուրականին» 1862—63 տարին Բաղէշու ինդկապետներ Վանքի ձեռագրին մաշտոցէն, սա դիտողութեամբ թէ՛ Միկայ 163 տարի յաւալ թախիւ թուին յայտն, 1693ին, Մարտի անուն բաշտանեղծին յորհան է: Յայտնի չէ թէ ինչ աղբիւրք է այս տեղեկութիւնն որ այնպէս որոշ թուական մի ալ կու տայ յօրինման՝ 1699 տարին. սակայն նոյն իսկ այս թուականը քիչը չէ, քանի որ նոյն տաղը կայ օրինակի համար կոտաններն 1617ին գրուած ձեռագրի տաղարանին մէջ: Ուրիշ տեղ մը (տես «Հանգէս» 1896, էջ 33) առիթ ունեցանք յիշելու այս «Մարտի-Խիլի» տաղասոցն, որուն տրուած «Մարտն կու գայր ծաղկներով» տաղն ընդհակառակն Մկրտչի նաղաշն արուած է (ըստ Ալիշանի, տես նոյն տեղը):

Վերջին երբորդ եւ վերջին մասն է Յուցակուած մը, որ կոտաններն հրատարակած է վեց կտոր «Վարիպութեան» տաղեր՝ այլեւայլ հեղինակներէ: Առաջինը (էջ 45—46 «Վան Վարիպի. Ի քէն տեր հայցեմ», հայր Վարիպին» եւնւ) տարաներկու տուն, որոնց թէ սկզբնատաղք կը կարգուի «Ի Վարիպ Զարբաթ» եւնւ. թէ վերջին տուն մէջ երբեք «Չըգար» կը կոչէ իրէ գինքն: Երկրորդը (էջ 47—48) որ կը սկսի «Վայրէ հաւուկ մի եմ բռնած ու բերած», եւնւ, անասուն է ձեռագրագալ մէջ ալ (տես մեր «Յուցակ», 856 եւնւ), առաջին անգամ լոյս տեսած է «Անդեկեր» խորագրով (տես «Բաղմամկայ» 1862, էջ 205—206 թեր «նոր քնար», երկրորդ անգամ՝ տարեք ալ ընթերցողաններով Արուսեմանայի հաւաքման մէջ («Մանասայ», էջ 262—63): Երբորդն է հանրամատոթ տաղն «Առունի մտալի կու գաս, ծաւալ եմ՝ ձայնիդ» եւնւ (էջ 49—50) որ շատ անգամ ալ լոյս տեսած է («Բաղմ.» 1847, էջ 96—97) գրեթէ ամեն երգարաններու մէջ ալ:

Չեռագրաց մէջ սովորաբար անունն է. այսպէս նաեւ 1695 թինեռագրին որմէ առաւ և Կոստանեանց. սակայն մատերս ծանօթացաւ որ Տեղեկանքն և խառնակներս իրենց Բուշակ Նահապետը (տես «Արձա-գանք» 1893, էջ. 101, 4, Կոստանեանց «Կոր ժողովածու», Ա, 71): Չորրորդն է (էջ 51—53) «Գովառանք Լարիպի. Գերիւ ընդ որ երթամ մու-լար» եւն՝ անանուն, առանձն 1695 թ. հեռագրէն: Երկր տեղէն եւ նշույպէս անանուն է Տեղեկորդն (էջ 53—54) «Տալ վասն Լարիպի. Ի յերկիր օտար Հեռագրայ» եւն, շորս տուն բան, որուն կից է թուր-քերէն մ'ալ: Վերջապէս վեցերորդն (էջ 53) է «Տալն վասն Լարիպի Համար. Արտիկ խոցեալ է սրով» եւն, որուն տանց սկզբնատառերը կը կապեն «Սիմէն», Երգիւն է Սիմէն խորըմէն որդին, որ ուրիշ տաղեր ալ ունի (տես Կ. Կոստ. «Կոր ժողովածու», Ա, 60—61, Գ, 54—56. Հմմտ. «Բզմ», 1884, էջ 34): — Նիւթերու ցանկով մը կը փակուի գիրքն, որ ըստ այսմ ճակն իւր կը մատակարարէ Նաղաշի կենսագրութեան եւ դրական գործունէութեան մասին, թէն՝ ինչպէս նշանա-կեցիր՝ մը մնան տակաւին քանի մ'ուրիշ տաղեր անտալ: — Գրիգորիի Ա Ղլթմանբուլ մասին գալ անգամ: 4. 8. 8.

ԱՅՆԱՐՅԱՐԱՎԱՆ

ՀԱՅՏԵՐԵՐ, ԳՐԳՐԱՅԵՐ ԵՒ ԱՐԲԵՐՏԵՐ
ԳՐԳՐԱՅԵՐԸ ԲԱՐԵՆԸՈՂԵՆ-ՄԱՐԵՐԵՐԸ
ՍԵՂԱԳՐԻՆԻ ՀԱՅՏԵՐԵՐԸ*

Ա.

Նայիրի ըստեւ երկիրները:

Որչափ դիտենք, առաջին անգամ Սաղմա-նասար Ա. կռուեցաւ Նայիրի բուռած երկիրներու վրայ, թէն եւ ինքը Նայիրի անունակոչութիւնը գործածած չէ: Տիգրաւթիդեանք Ա. ինչպէս Ա-բէնէ — սուլի արձանագրութեան մէջ ինքը կ'ըսէ,

* Թերթիս Փնտրաբ Թուրք մէջ (էջ 57) 4. 8. Վ. Տաշնիս Strech, «Das Gebiet der heutigen Land-schaften Armenien, Kurdistan und Westpersien nach den babylonisch-assyrischen Keilinschriften» գործոյ վրայ համառօտ տեղեկութիւն մը տալ ինքն իր խոստանար գործոյ մարմով թարգմանութիւն ալ ներկայացնել միւր յարգելի ըմբռնողքով: Ան այս խոստանալ է զոր մը կատարենք այսմ: Վերոյիշեալ յօդածին Ա. կամ լոյս տեսած մասը հրատարակուած է «Zeitschrift für Assyriologie» թերթին XIII հատորին առաջին տնտրին մէջ անցեալ տարի (էջ 57—110): Որչափ կ'անց յար-գելի հոգեկանին յօդածինը շարունակութիւն մտերս նոյն թերթին մէջ լոյս տեսնէ: — Հեղինակն ամէն վաղու սկիզբը դրած էր՝ նոյն անունը սեպագրաց մէջ ուր անդակած ըլլաւ. մննք այս մասն վերապահեցիր ա-րձանին գրեւորին, որ լոյս տեսնէ տակաւին ապագային, յո-րանման շատ շնորհաբանիւն համար: Նմանակէ՛ շատ տեղ թէ սեպագրաց քննարկն է թէ լարգամնութիւնը կար-մննք միայն թարգմանութեամբ շատացանք: ԹԳՄ.

երեք անգամ Նայիրի արշաւած եւ «Աբեւմոյք մեծ ծովէն մինչեւ Նայիրիի ծովը գտնուած ամէն եր-կիրները նուաճած» է: Այս երեք արշաւանքներն միայն առաջնոյն վրայ լիւրի տեղեկութիւն ունենք. մէկալ երկու արշաւանքները Տարի է որ իւր պաշ-տանական թագաւորութեան (դաւա) Տիգրերոզ տարիէն ետքն ինքն. գժախտաբար այս թա-գաւորին մեծ սղոցածոյ — արձանագրութիւնը հոն կ'ընդհատի: Յիշեալ առաջին արշաւանքին տանն — իւր թագաւորութեան երրորդ տարին — Առ-րեստանին այս թագաւորը «վերին ծովուն եղը-ները» Հեռասար թագաւորաց երկիրներուն, վրայ քալեց՝ Նայիրիի ցեղապետներուն հզօր նիգա-կակցութեան գէմ. [բանակ] «անկիւր արահ Տա-նէրն ու գժաւարամաշիկը կ'անէր, զորքը յառաջ թագաւոր մը տեսած չէր, փառուած ծառաներն ու անհարժ ուղեներն տար» Ասիէ վերը թուով 16 քարաքարեք լեռներէ անցան, ուր անթափան-ցելի թառաւանքու պատճառաւ՝ արտեսայ բրէ-նեղով Տարի եղաւ ետեւէն եկող պարսկազմիկ կառքերուն ճամբայ բանալ: Եւ ի՞նչ զորք լեռնակա-կատաղն եւ անանցանելի առուակներու հանդիպք, անմիջապէս առաջի բուռած ծառերը տապաւնով՝ կամուրջ կը շինէին: Եփրատն ալ անցնելէն ետքը՝ Նայիրիի իշխաններէն 23ին բանակներուն հետ պա-տերազմը սկսաւ: Այս 23 իշխաններու բանակները բոլորովին պարտուեցան. պարտեալով տանն անցն պատերազմիկ կառքերէն 120 հատ ջիւղանեցաւ: Տիգրաւթիդեանք մինչեւ «վերին ծով»՝ Տարածեց Նայիրիի 60 թագաւորները. յայտնապէս այս թուին մէջ չեն վերոյիշեալ 23 իշխանները: Նայիրիի քա-ղաքները հիմնադրուած կ'ըլլան. այս քաղաքներէն աւար տարուեցան «մեծ խմբով մի, ջորի, եւ անոնց դաշտերուն անհամար կենդանիները»: Առ-րեստանեայ թագաւորը կը պարծի Նայիրիի ամէն թագաւորները դերած ըլլալուն վրայ: Անոնց կի-րիներն անոնց ձեռքէն չառաւ, այլ ամէնուն վրայ մեկանց Տարի գրաւ: 1200 մի եւ 2000 տրլաւ: Ամ-նէն ետք Տագաւորեցաւ Դաւանիի Տիգր տանարն եւ անոր յարակից մասերուն մէջ:

Չմանա՞րք որ «հոտած կոխող բուռածին վրայ կը յիշուի թագաւոր մը, որ Կաշիարի, Աշշուրի, Լուրուսի քովերը Հանէի եւ Նայիրիի լեռները որսորդութեամբ դառաւ» է. եւ առ. հասարակ նայելով սղոցածոյ արձանագրութեան՝ այս թա-գաւորը Տիգրաւթիդեանք Ա. կը համարուի: Առաջ-նախորդայ բոլորներէն համանման արձանագրու-թիւնը ան կարծիքն ալ կրնայ ընդունել ընել, թէ վերոյիշեալ թագաւորն ինքն ըլլայ:

Տիգրաւթիդեանք Առաջնոյ յաջորդներուն մէջէն ք մասնաւոր ինկատարութեան անուն ենք Առաքաւորաբար, Սաղմանասար Բ. Բ. եւ Սամե-րաման Բ. Բ.: Առաքաւորաբար իւր թագաւորու-թեան առաջին տարին՝ առաջին անգամ Նայիրի